

DR. AMBEDKAR COLLEGE DEEKSHBHOO MI NAGPUR
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
CERTIFICATE COURSE IN INTERNATIONAL RELATIONS
YEAR 2020-2021

The course was run in 2021 due to covid- 19 pandemic via online mode

Platform: Zoom

Duration – 5 May 2021 to 19 May 2021

Daily Lectures: 2 hours

Introduction

International Relations: The relations of reconciliation, neutrality, or conflict between two sovereign nations in various fields like political, economic, industrial, social, a cultural are called 'international relations' in a broad sense. A person or group of persons of one nation is related to a person or group of persons of another nation for many reasons. The task of regulating this relationship in terms of mutual benefit ultimately falls under the purview of the government. Therefore, political relations between two or more independent nations are generally called international relations.

In world politics, many nations inevitably have relations and conflicts with each other. It is not possible for any nation to live a happy and prosperous life in isolation only by staying within its own geographical limits. Although these types of international relations have existed since ancient times, these relations have gained an important place in world politics in the twentieth century.

Every nation determines its position in world politics on the basis of its national power. The geographical situation, population, natural resources, industrial and scientific progress, military equipment, national character and morale, stable polity and philosophy of life, etc. National strength depends on things. In this regard, the subject of International Relations is considered important; hence, a certificate course is needed to study this subject in depth.

The Objective of the Course

1. To introduce students to International Relations as a discipline
2. Introduction to various organizations in international relations
3. Studying Approaches to International Relations
4. To study the friendly relations of India with the nations of the world
5. Studying inter-nation correlations

Teaching Method

The Methodology shall include classroom teaching, assignments, viva voice, seminar, group discussions, quizzes, etc.

Syllabus of the Course

Unit I

1. In Chapter One 'Introduction to International Relations. in which we will study the nature, scope, importance, and stages of development of international relations.
2. 'An Approach to International Relations'. In this, we will study the four elements namely idealism, realism, system approach, and Marxism.

Unit II

1. In Chapter Two, 'Second World War and the Cold War will study the causes and consequences of the Second World War, the emergence and nature of the Cold War, the end of the Cold War, and the emerging world order.
2. 'International Organizations' functions and challenges of international organizations, as well as regional organizations European Union and SAARC Organization.

UNIT III

1. In Chapter Three India's Relations with Neighboring Nations
2. Collective Security

Duration and Marks Allocation

Unit- I 10 Clock Hours and 20 Marks

Unit- I 10 Clock Hours and 20 Marks

Unit- I 10 Clock Hours and 20 Marks

Total – 60 Marks and total 30 Hours

Learning Outcomes of the Course

1. Demonstrate a sense of political agency and be able to identify the specific ways in which an individual can participate meaningfully in politics.
2. Ability to think critically about political concepts and systems. It is our goal that International Relations students will demonstrate the ability to apply their knowledge of politics by using the major analytic and theoretical frameworks in Comparative Politics and International Relations.
3. Demonstrate the ability to construct and evaluate analytical arguments and write clear logical prose.
4. Identify the structure and operations of India and other political systems, and define and apply concepts and theories in political science and international relations.

Schedule of the Course

Sr. No	Day/Date	Time	Faculty Name	Topic
1	05/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Mr. Sachin Chapke	'Introduction to International Relations
2	06/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Mr. Sachin Chapke	nature, scope, importance
3	07/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Mr. Sachin Chapke	Stages of development of international relations.

4	08/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Mis. Shubhangi Khandare	An Approach to International Relations'
5	09/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Mis. Shubhangi Khandare	Idealism, Realism, system approach, and Marxism
6	10/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Prof. Vidhya Chourpagar	Second World War and the Cold War
7	11/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Prof. Vidhya Chourpagar	'International Organizations
8	12/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Prof. Vidhya Chourpagar	European Union and SAARC Organization
9	13/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Mis. Shubhangi Khandare	Three India's Relations with Neighboring Nations
10	14/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Mis. Shubhangi Khandare	Inter-nation correlations
11	15/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Mr. Sachin Chapke	Inter-nation correlations
12	16/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Mr. Sachin Chapke	Collective Security
13	17/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Prof. Vidhya Chourpagar	Group discussions, Quizzes,
14	18/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Prof. Vidhya Chourpagar	Students Seminar
15	19/05/2021	5.30 to 7.30 pm	Prof. Vidhya Chourpagar	Assignments and Viva Voice

Dr. Ambedkar College
Deeksha Bhoomi, Nagpur

NOTICE

Date: 01/05/2021

CERTIFICATE COURSE IN INTERNATIONAL RELATIONS

All the students of B.A. B. Com, B. Sc. hereby informed that the Department of Political Science is conducting a certificate course, in International Relations from 5th May to 19 May 2021 through online mode via the Zoom app

Course co-ordinator:
Vidhya Chourpagar
Assistant Professor
Dept. of Political Science

Dr. B. A. Mehre,
(Principal)
Dr. Ambedkar College
Deekshabhoomi,

Dr.

RASHTRISANT TUKADOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY
DEPARTMENT OF LIFELONG LEARNING AND EXTENSION UNDER
JEEVAN SHIKSHAN ABHIYAN

DR. AMBEDKAR COLLEGE DEEKSHABHOOMI NAGPUR
30 HOURS CERTIFICATE COURSE

INTERNATIONAL RELATIONS

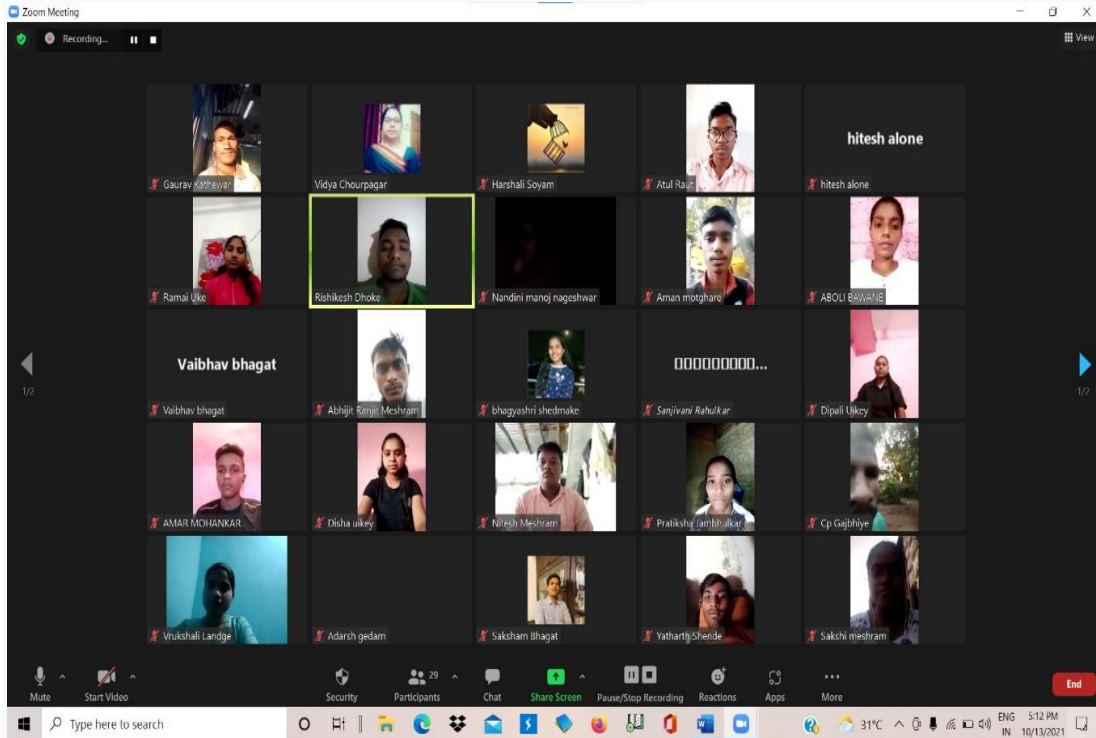
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

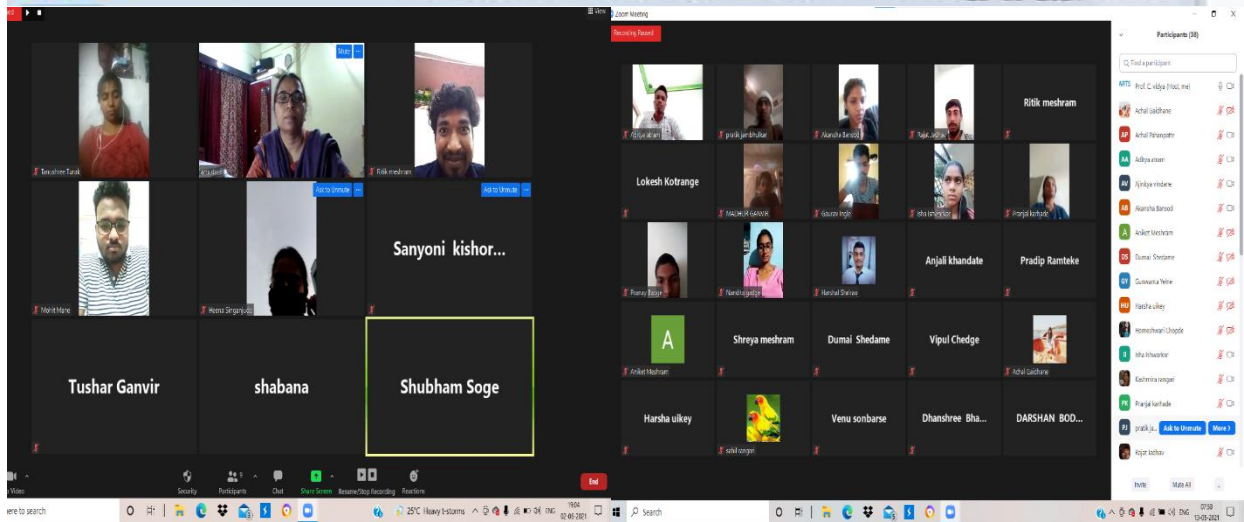
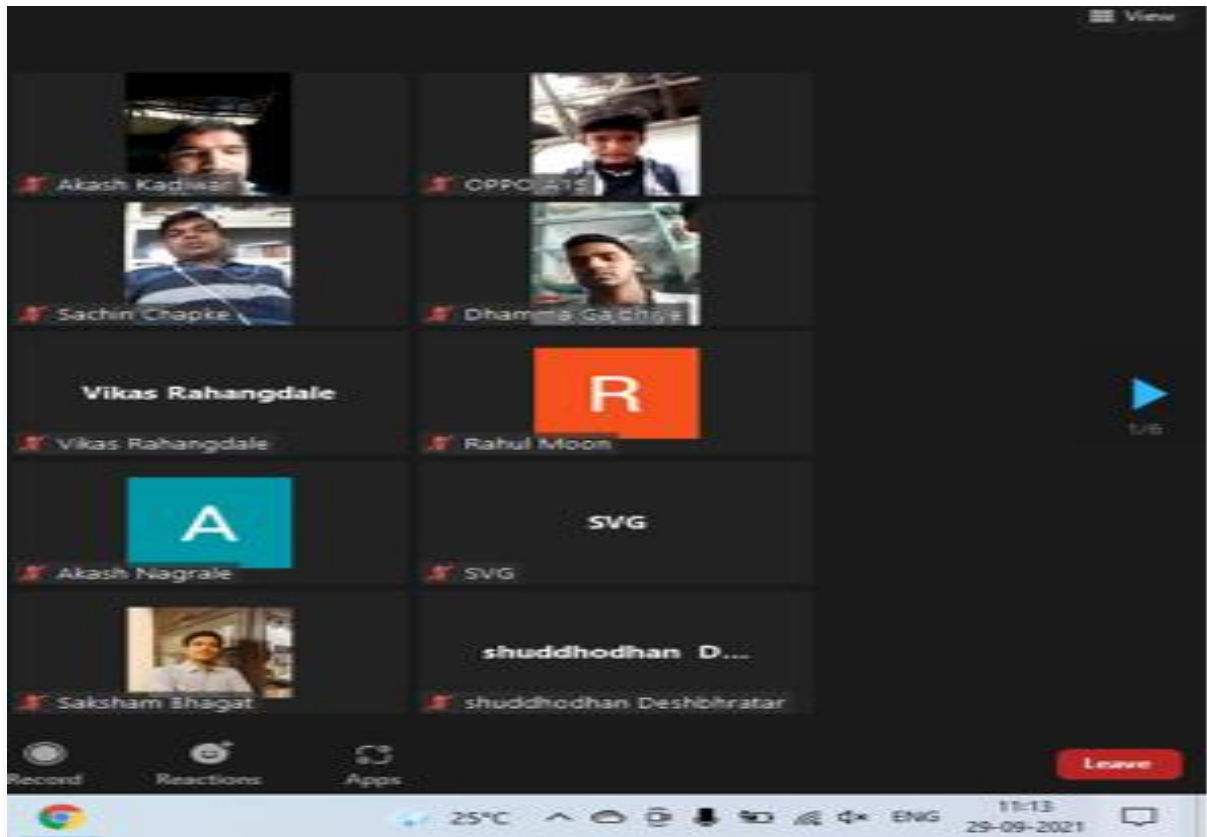
2020-21

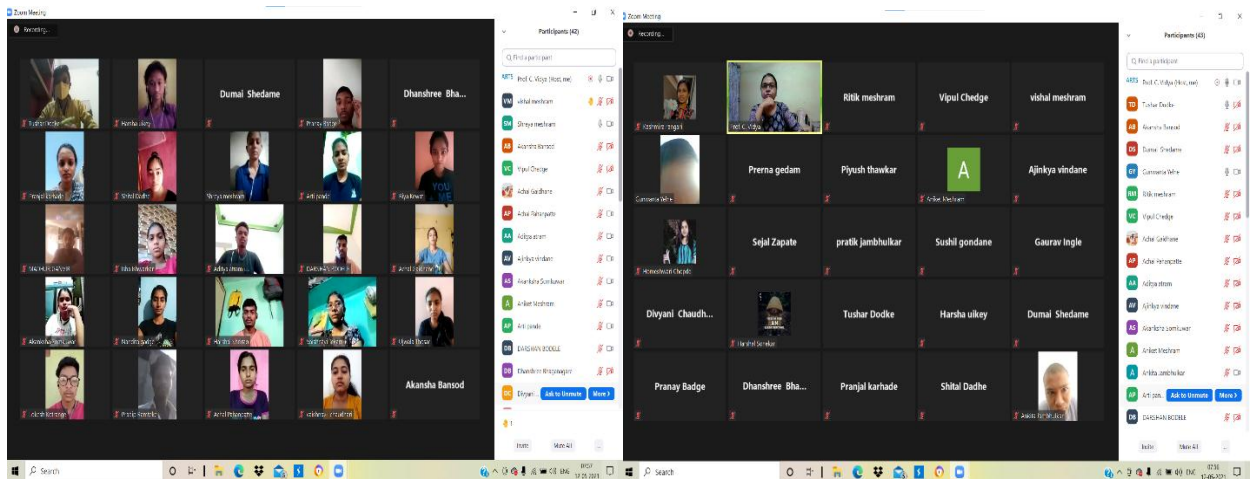
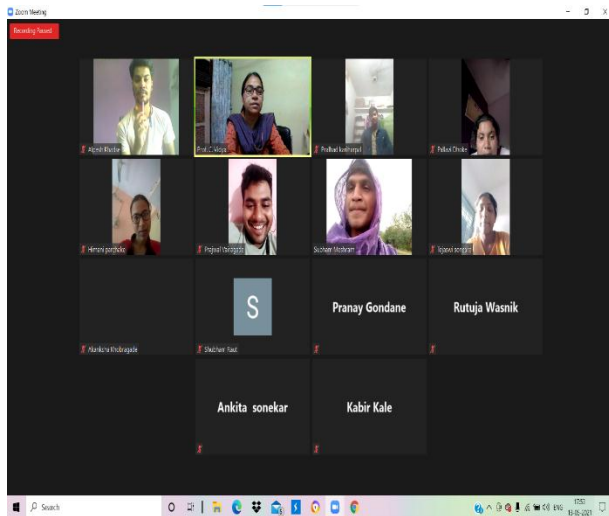
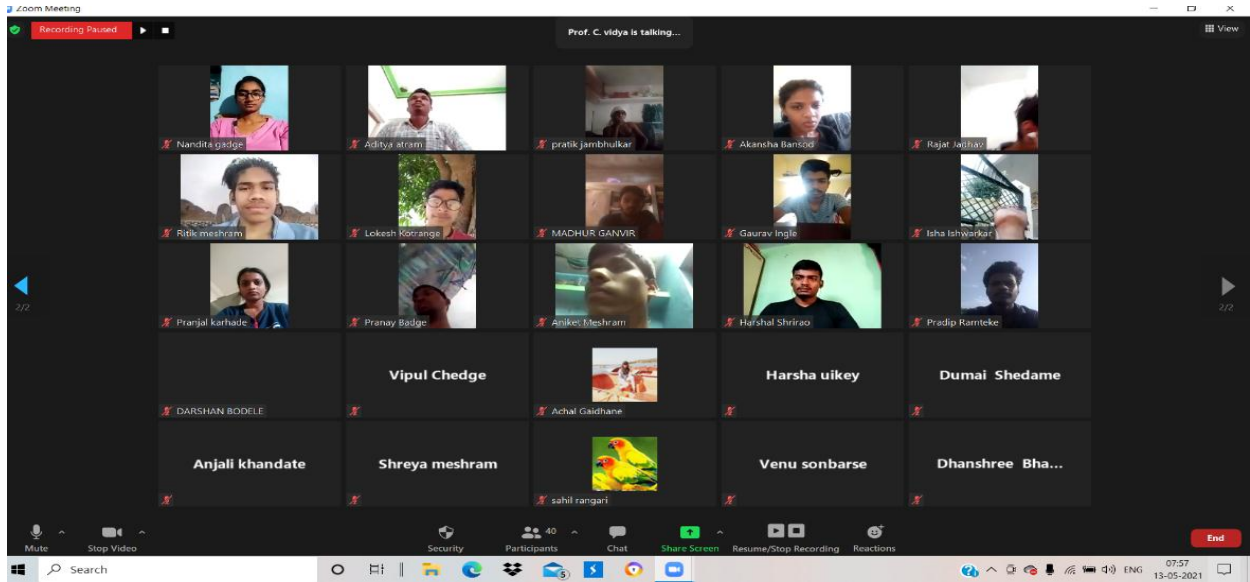
5 MAY 2021 TO 20 MAY 2021

ONLINE MODE

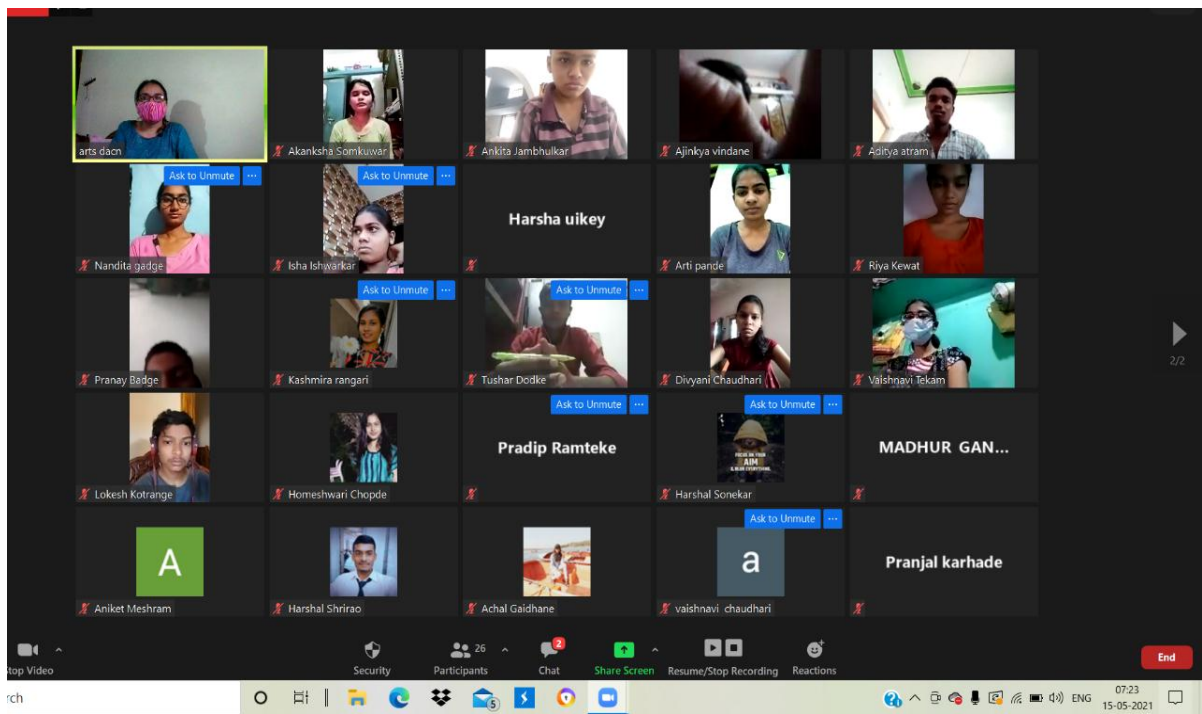
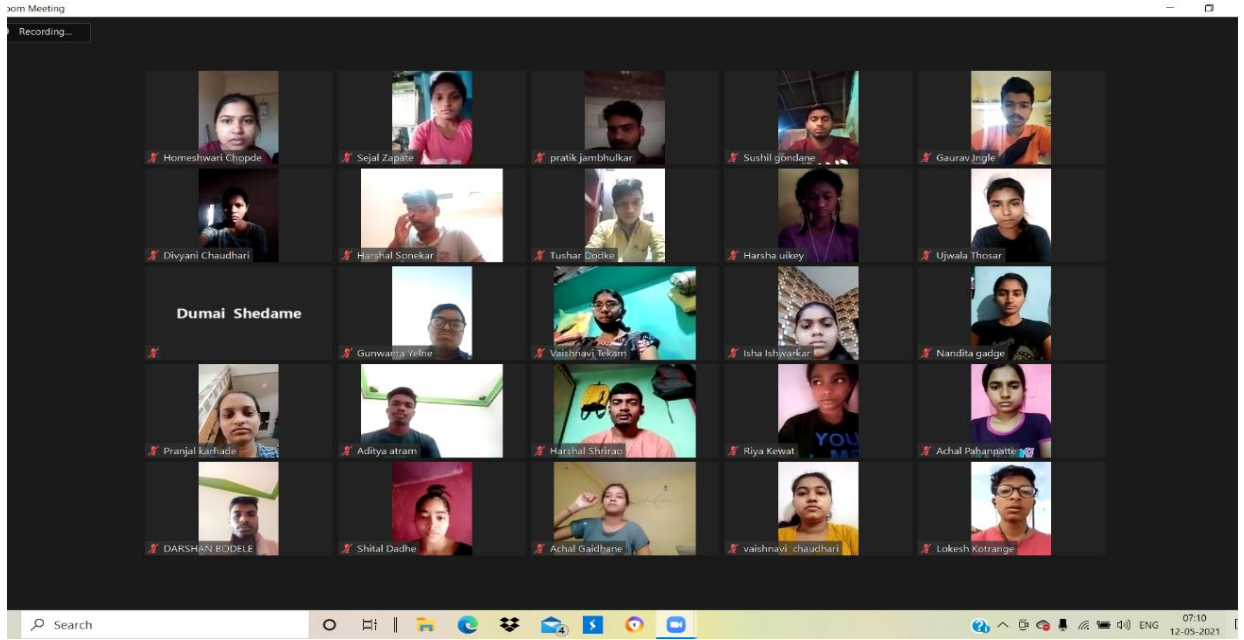
Certificate Course Glimpses

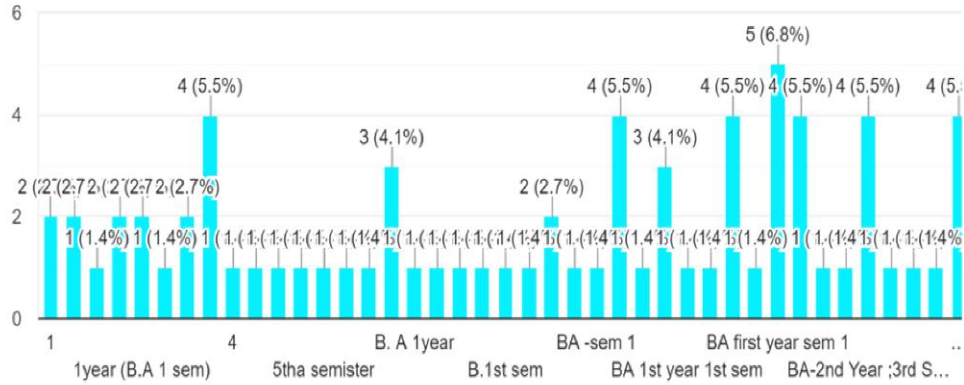

Assignment Submission Graph

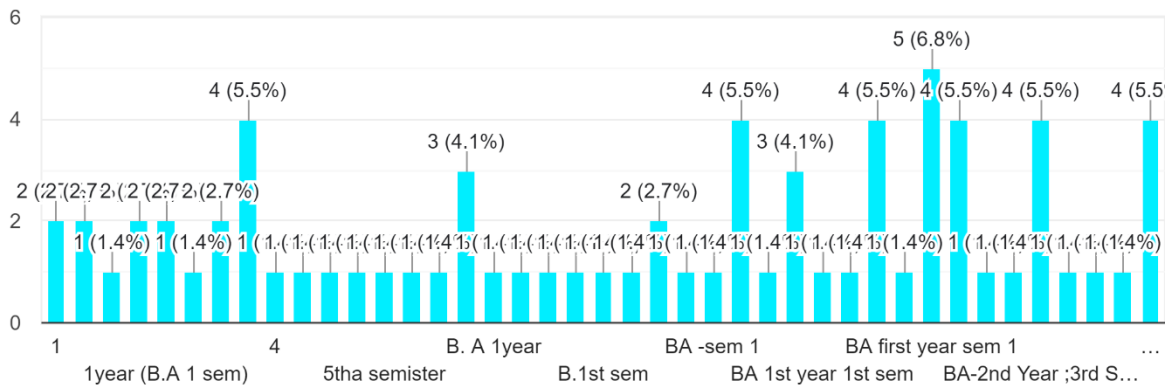
class & semester

73 responses

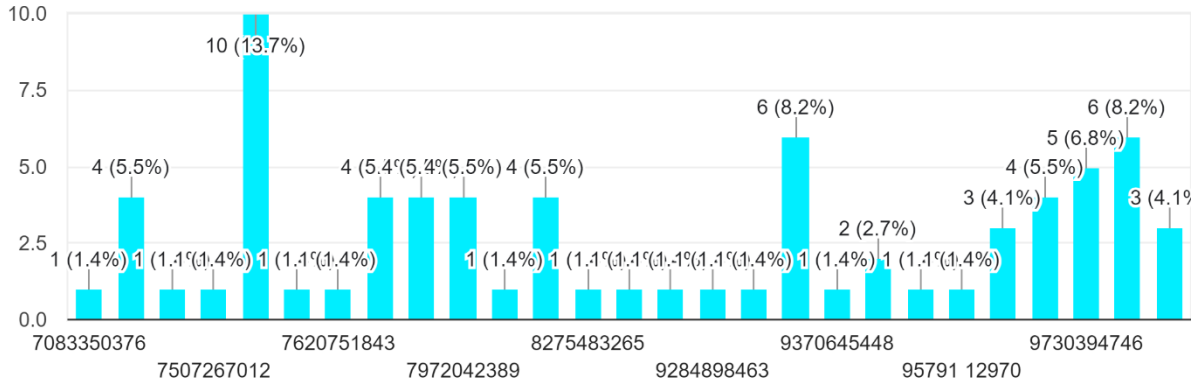
class & semester

73 responses

mobile number

73 responses

Param Poojya Dr. Babasaheb Ambedkar Smarak Samiti's
DR. AMBEDKAR COLLEGE
DEEKSHABHOOMI, NAGPUR
Re-accredited With 'A' Grade By NAAC
Recognized As College With Potential For Excellence By UGC

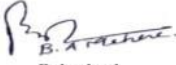

CERTIFICATE COURSE IN INTERNATIONAL RELATIONS

This is to certify that

Name:- Yatharth Chandrapal Shende

Participated in "CERTIFICATE COURSE IN INTERNATIONAL RELATIONS" Organized by Department of Political Science, Dr.Ambedkar College, Deekshabhoomi,Nagpur held on 5th May to 19 May , 2021.

Principal
Dr. Mrs.B.A Mehere
(Principal)
Dr. Ambedkar College, Deekshabhoomi, Nagpur

Co-ordinator
Vidhya Chourpagar
Assistant Professor Dept.of Political Science
Dr.Ambedkar College, Deekshabhoomi, Nagpur

Marks Evaluation

Sr.No	Name of Students	Marks of Assignment			Total
		Assignment	Student seminar	viva	
1	Tejashree rajendra palatkar	17	18	17	52
2	Divyani Mukunda Chaudhari	18	16	17	51
3	Sakshi dharpal meshram	16	19	19	54
4	Payal sanjay bisen	18	17	16	51
5	Prashant gajbhiye	19	18	15	52
6	Vipul Dilip Chedge	14	19	18	51
7	Ajinkya Vindane	18	16	19	53
8	Kalpak Hatkar	17	17	18	52
9	Abhimanyu	15	19	19	53
10	Sudarshan kinnake	14	18	19	51
11	Disha bhimrao uikey	19	19	18	56
12	Prashik chandragupta barsagade	14	18	19	51
13	Sujata Naresh Kamdi	16	17	19	52
14	Sahika Rajkumar Bodele	18	16	18	52
15	Anjali Nandkumar Padhen	19	17	15	51
16	Kashish Devkumar Gawande	18	16	19	53
17	Anjali Nandkumar Padhen	16	19	19	54
18	Prashik chandragupta barasagade	17	18	16	51
19	Anjali Nandkumar Padhen	15	19	19	53
20	Samruddhi prashant namaste	17	18	18	53
21	Arti waman pande	19	16	17	52
22	Nitesh Barikrao Meshram	18	17	18	53
23	RitiK Chaudhari	16	19	19	54
24	Manoj Natthuji Bawane	17	16	19	52
25	Pratiksha Ramesh Sakhare	15	19	19	53
26	Sakshi	17	18	16	51
27	HIMANSHU TIRANJIT SURPAM	18	17	17	52
28	Shital	19	16	19	54
29	Prerna wankhede	16	18	19	53
30	Devyani sukhdev tekam	16	19	18	53
31	Rohit gadpayale	17	18	17	52
32	Akanksha Somkuwar	18	16	19	53
33	Prajakta Laxman Ghutake	19	17	19	55
34	Archana Naneshwar kumbhare	16	19	18	53
35	Prachi prabhakar rahulkar	15	18	19	52
36	Pradeep Ramteke	18	17	16	51
37	BHAGYASHRI PRAMOD SHEDMAKE	19	18	19	56

38	Aryan Vivek Belekar	17	16	18	51
39	Abhijeet Kailash Rahangdale	18	17	19	54
40	Sugandhit Janbhandhu	16	19	18	53
41	Nandita Arunrao Gadge	17	18	17	52
42	Madhukar Ganvir	19	17	19	55
43	Shashikant s gayki	18	18	17	53
44	Tanmay Devendra chopade	15	19	18	52
45	Sushil Arun Gondane	18	17	19	54
46	Prachi prabhakar rahulkar	17	19	16	52
47	Akanksha Arun Jumnake	19	16	18	53
48	Vivek waman katwale	15	19	19	53
49	Sanjana santosh pandavveer	17	17	18	52
50	Ujwala Thosar	14	19	19	52
51	Ayushi mahendra meshram	19	18	16	53
52	Madhur Rajesh Ganvir	18	16	18	52
53	Adarsh Dadarav Hirekhan	16	19	19	54
54	Vaishanavi Rajesh Tekam	17	19	19	55
55	Rakesh Ramesh ghode	18	17	18	53
56	Shweta Ahinsak shahare	18	18	17	53
57	Rahul Rajendra Kothe	15	19	19	53
58	Amar Duryodhan Mohankar	17	17	18	52
59	Ujwala M. Thosar	18	19	18	55
60	Shweta Suresh khonde	16	18	19	53
61	Akanksha Rahul Somkuwar	19	17	16	52
62	Vaibhav Fulzele	18	16	19	53
63	Sanjivani Raju Rahulkar	16	19	19	54
64	Rama bhise	19	17	18	54
65	Lokesh vyankat kotrange	16	18	19	53
66	Pratik Jambhulkar	17	18	17	52
67	Nikita Kedarnath meshram	19	19	19	57
68	Harshal Shrirao	18	18	17	53
69	Aman Dhurve	16	19	19	54
70	Ramai Rajkumar Uke	15	19	18	52
71	Gunwant anil yelne	18	17	19	54
72	Gaurav yelmule	18	16	17	53
73	Khushi sidam	19	17	18	54
74	Mohini chavan	17	17	18	52
75	Roshan vinod jadhao	19	18	19	56
76	Sonutai Ravindra Walde	18	17	19	54
77	Ajinkya gedqm	18	16	18	52
78	Devyani Chaudhari	16	19	18	53
79	Harsh Prabhakar Golait	17	18	17	52
80	DARSHAN KRUPAL BODELE	19	18	19	56
81	Ankita jambhulkar	18	16	18	52
82	Rakesh Ramesh ghode	17	17	18	52
83	Ritika Bharat kove	18	18	19	55

84	Chhaya Ruprao Dhongde	19	18	19	56
85	Neha Mukesh Deshbhratar	18	17	18	53
86	Vaishnavi Arun chaudhari	17	18	19	54
87	Sanjeevani yogiraj bhivgade	19	19	19	57
88	Praful indrajeet walokar	18	18	19	55
89	Akanksha shuddhodhan nagrale	16	18	18	52
90	NIKLESHWAR ANKULU KAWARE	19	19	18	56
91	Ashish Raju choudhary	17	18	18	53
92	Aniket jaypal meshram	16	19	19	54
93	Sejal Rajendra Zapate	18	18	19	55
94	Sweta Dnyaneshwar Borkar	19	18	18	55
95	Yatharth Shende	17	19	19	55
96	Harshal Uikey	16	18	18	52
97	Akanksha Kailash Bansod	17	18	18	53
98	Tejswini Gowardhan Sakhare	18	17	18	53
99	Abhijit Meshram	17	18	19	54
100	Aditya Subhash Bagde	19	19	19	57
101	Dipali Suresh Uikey	18	18	19	55
102	Aman motghare	16	18	18	52
103	Vikas Dindyal Rahangdale	19	19	18	56
104	Pranjal Karhade	17	18	18	53
105	Atul Suresh Raut	16	19	19	54
106	Ishika Yogendra Raut	18	18	19	55
107	Utpreksha Prashant Ramteke	19	18	18	55
108	Gaurav Nandkishor Dhoke	17	19	19	55
109	Arti Pande	16	19	19	54
110	Harshal prakash Sonekar	17	18	16	51
111	Pratiksha Nandkumar Jambhulkar	15	19	19	53
112	mrunali ravindra bhaagat	17	18	18	53
113	Mahesh kove	19	16	17	52
114	TUSHAR VILAS DODKE	18	17	18	53
115	Aditya patil	16	19	19	54
116	Kalyani Vilas Shiwankar	17	16	19	52
117	Jayant Devendra kapse	15	19	19	53
118	Subodhi sumedh shambharkar	17	18	16	51
119	Sanchita Rahul Somkuwar	18	17	17	52
120	Homeshwari Chopade	19	16	19	54
121	Yatharth Chandrapal Shende	16	18	19	53
122	Archi shyam larokar	16	19	18	53
123	Duryodhan nikode	16	19	19	54
124	Gayatri Gulab kakde	17	18	16	51
125	Prashik Gharde	15	19	19	53
126	Ajinkya Vindane	17	18	18	53
127	Gayatri kakde	19	16	17	52
128	Aryan Gaurkhede	18	17	18	53
129	Archana Naneshwar kumbhare	16	19	19	54

130	Anita gajendra khobragade	17	16	19	52
131	Suraj bobate	15	19	19	53
132	Prerna Wankhede	17	18	16	51
133	Maheshwari Hiralal Pachare	18	17	17	52
134	HARSHAL PATANGE	19	16	19	54
135	PRAJWAL RUPCHAND SONEKAR	16	18	19	53
136	Divya Lonare	16	19	18	53
137	Ishika uikey	17	18	17	52
138	hitesh dilip alone	18	16	17	51
139	akash bira kadiwar	16	19	19	54
140	Pooja marotrao gaurkhede	18	17	16	51
141	Harshada padmakar bagde	19	18	15	52
142	Pranay Gondane	14	19	18	51
143	Trunal Uikey	18	16	19	53
144	Samyek Raut	17	17	18	52
145	Rushikesh kamble	15	19	19	53
146	Mitali Ramtekkar	14	18	19	51
147	Ashutosh nrupnarayan	19	19	18	56
148	Pratik tirthanand panchabhai	14	18	19	51
149	Pranali Yadav Tekam	16	17	19	52
150	Saksham Dilip Bhagat	18	16	18	52
151	Pranjal charandas karhade	19	17	15	51
152	Vasant kore	18	16	19	53
153	Ankit Dulichand Wairagade	16	19	19	54
154	Hanuman Rajebhau Shejul	17	18	16	51
155	Heena Subhash gawai	15	19	19	53
156	Shagupha sayyad	19	18	19	56
157	Shweta Dnyaneshwar Borkar	18	16	18	52
158	Kalyani Choudhari	17	17	18	52
159	Dumani Shedame	18	18	19	55
160	Dipak pramod shahare	19	18	19	56
161	Pranita Kailas Ramteke	18	17	18	53
162	Akash. Krishna ji mohare	17	18	19	54
163	Palash hedau	19	19	19	57
164	Lokesh Kotangale	18	18	19	55
165	Prerna vinod gedam	16	18	18	52
166	Shraddha fulbel	19	19	18	56
167	Kashmira Tulsidas Rangari	17	18	18	53
168	Sakshi Bhagat	16	19	19	54
169	Akhil premlal Nagdeve	18	18	19	55
170	Amar Duryodhan Mohankar	19	18	18	55
171	Anjali Nandkumar Padhen	17	19	19	55
172	Aachal Sanjay Limje	16	18	18	52
173	Rishikesh dhoke	19	19	19	57
174	Vrukshali Jaypal Landge	18	18	19	55

175	Pallavi Dhoke	16	18	18	52
176	Kuldeep N. Gawai	19	19	19	57
177	Aniket Meshram	18	20	20	58
178					
179					

Home assignments screenshot

★ आंतरराष्ट्रीय संबंधांना उदय आणि विकास :-

'आंतरराष्ट्रीय संबंध' शब्द प्रयोग सर्वप्रथम १७८९ मध्ये जेरेमी बेथमने केला. याचा अर्थ १७८९ च्या पूर्वकाळात राष्ट्रां - राष्ट्रांमध्ये संबंध प्रस्थापित झाले नव्हते असा होत नाही. प्राचीन काळात शूद्रदेश या आघाताक समूह संघटित झाले. त्यांच्यामध्ये संबंध प्रस्थापित झाले. विषयवस्तू (Subject matter) या अर्थाने विभिन्न समूहांमध्ये संबंध प्राचीन काळापासून सुरू आहेत. उदा. रोमी अक्षरधत विभिन्न टोळ्यांचे, नगर-राज्यांच्या अक्षरधत विविध नगर-राज्यांचे, रोमेशाहीच्या अक्षरधत विभिन्न राजे व राजघराण्यांचे परस्पररांशी संबंध होते. या दृष्टीने लहान-मोठ्या आकारांच्या विविध समूहांमधील संबंध हे सातवी सप्तमान्या इतिहासापूर्वचे प्राचीन आहेत असे म्हणता येईल. अतिप्राचीन काळातील पौराणिक वा धार्मिक ग्रंथ व साहित्यांमध्येही सुद्धा व शांतताविषयक प्रश्नांच्या उल्लेख असल्याचे दिसून येते. अतिप्राचीन काळात विभिन्न समूह व समुदायांमध्ये संबंध प्रसले तरीही त्यांचे स्वरूप सद्यकालीन स्वरूपापेक्षा भिन्न होते. अतिप्राचीन काळात जलद वाहतुकीच्या साधनांच्या अभाव होता. त्यामुळे विभिन्न समूहांमधील संबंध हे प्रादेशिक म्हणजे सीमित असावे. शूद्रदेशापुरते मर्यादित व प्रासंगिक स्वरूपाचे होते. त्यांचे स्वरूप विश्वव्यापी नव्हते. त्यामुळे त्यांना खऱ्या अर्थाने आंतरराष्ट्रीय संबंध असे संबोधणे देखील उचित ठरत नाही. ह्या संबंधांना प्रादेशिक व

★ आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा उदय आणि विकास :-

आसा शब्दप्रयोग सर्वप्रथम १७८९ मध्ये जेरेमी बेथमने केला. याचा अर्थ १७८९ च्या पूर्वकाळात राष्ट्रां - राष्ट्रांमध्ये संबंध स्थापित झाले नव्हते असा होत नाही. प्राचीन काळात क्रूतदेश या प्राचाराकर समूह संघटित झाले. त्यांच्यामध्ये संबंध स्थापित झाले. विषयवस्तू (Subject matter) या अर्थाने विभिन्न समूहांमध्ये संबंध प्राचीन काळापासून सुरू आहेत. उदा. टोळी अकरथेत विभिन्न टोळ्यांचे नगर-राज्यांच्या अकरथेत विविध नगर-राज्यांचे, राजेशाहीच्या अकरथेत विभिन्न राजे व राजकारणांचे परस्पररंशी संबंध होते. या इष्टीने लहान-मोठ्या आकारांच्या विविध समूहांमधील संबंध हे सावकी समाजाच्या इतिहासाप्रकरेन प्राचीन आहेत असे म्हणता येईल. अतिप्राचीन काळातील पौराणिक वा धार्मिक ग्रंथ व साहित्यांमध्येही सुद्धे व शांतताविषयक प्रश्नांचा उल्लेख असल्याचे दिसून येते. अतिप्राचीन काळात विभिन्न समूह व समुदायांमध्ये संबंध प्रसले तरीही त्यांचे स्वरूप अद्यकालीन स्वरूपापेक्षा भिन्न होते. अतिप्राचीन काळात जलद वाहतुकीच्या साधनांच्या अभाव होता. त्यामुळे विभिन्न समूहांमधील संबंध हे प्रादेशिक म्हणजे सीमित क्षेत्रापुरते मर्यादित व प्रादेशिक स्वरूपाचे होते. त्यांचे स्वरूप विश्वव्यापी नव्हते. त्यामुळे त्यांना खऱ्या अर्थाने आंतरराष्ट्रीय संबंध असे संबोधणे देखील उचित ठरत नाही. ह्या संबंधांना प्रादेशिक व

भारताच्या विदेशनितीचे निर्धारक घटक :-

i) भौगोलिक स्थान :-

भौगोलिक दृष्ट्या भारत हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण देश आहे. भारत हे एक महाद्वीप आहे. उत्तरेत हिमाच्छादित पर्वतांच्या उंच व लफळ्यादित रांगामुळे भारताने हवामान व पर्जन्य आशिया खंडातील अन्य देशांपेक्षा वेगळे व दक्षिणेस हिंदी महासागर, बंगालचा उपसागर, व अरबी समुद्रांनी वेष्टिले असून असा भूखंड भारताला लाभला आहे. उत्तरेकडील पर्वतरांगांच्या नैसर्गिक सीमांदारे भारताचा संरक्षणात्मक भार बराच उभी झाला आहे.

ii) भारताच्या विशाल भौगोलिक आकार :-

क्षेत्रविस्तार अथवा क्षेत्रफळ या दृष्टीने भारत आशिया खंडातील तिसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. चीननंतर विशाल आकाराचा देश भारत असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. चीनशी शत्रुसंबंध असणाऱ्या देशांना विशाल आकाराच्या भारताशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवणे चीनच्या कर्तव्याचा अर्थ देण्यासाठी आवश्यक आहे असे वाटते.

iii) भूराजकीय प्रवृत्ती :-

भूराजकीय दृष्ट्या भारतीय उपखंडाने उत्तरेकडील मैदानी प्रदेश, दख्खनचे पठार आणि कावेरीचे खोरे असे तीन प्रादेशिक विभाग आहेत. भारतातील विविध भागांमध्ये प्रादेशिक भिन्नता इत्यादी घटकांमुळे निर्माण झालेल्या विविधतेचाही प्रभाव भारताने विदेश निती निर्धारणात पडला आहे. भारतीय भूराजकीय प्रवृत्तीचा एक पैलू हिंद महासागर क्षेत्राशी संबंधित आहे.

3) लोकसंख्या बटक :-

संख्यात्मकदृष्ट्या भारत लोकसंघेबाबत दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणान आसराची आणि सैन्यकलासाठी मनुष्यबळ उबलंय कडुब देण्याची भारताची क्षमता वरिष्ठ जास्त आहे. त्याचबरोबर आरोग्यमान, जीवनसा स्तर, शैक्षणिक स्तर, मनोबल, सामाजिक पुढात्मत्वा इत्यादी आनुषांगिक बटकांना देखील लोकसंख्येच्या संदर्भात विचार करणे आवश्यक ठरते. या सर्व बटकांबाबत भारत फार मागे आहे. वस्तुस्थितीमुळे राष्ट्रीय सत्ता या दृष्टीने प्रचंड लोकसंख्या हे भारताने दुर्बल स्थान शाले आहे.

4) लष्करी बटक :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीची वेळी आसराजवळ लष्कर आणि शस्त्रास्त्रे मर्यादित होते. अंतर्गत दंगली, निर्वासितांची व्यवस्था व काश्मीर आबाडोवर युद्ध इत्यादी कारणांमुळे सैन्यक्षमता अपुरी पडत होती. शस्त्रे उत्पादन करण्यास प्रोत्साहन व अवशेग भारतान फारच कमी प्रमाणान होते. परंतु आता भारतान्चा लष्करी क्षमतेने प्रचंड वाढ झाली आहे. म्हणून भारतान्चा 'दक्षिण आशियातील प्रादेशिक महासत्ता' असे संबोधिले जाते. भारताने नाविकदल, विमानदल, तोफखाने व रणगाडे या लष्करी शस्त्रांनी संबंधित सर्व क्षेत्रांनी नेत्रदिपक प्रगती केली आहे.

5) ऐतिहासिक बटक :-

भारताची प्राचीन संस्कृती, इतिहास, पारलंब्याची व ज्हासानी कारणे यांची स्पष्ट जाणवत स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतान्चा विदेश निर्मिणे निर्धारित करणाऱ्या नेत्यांना होती. स्वातंत्र्य न्चलवळीन्या आवय प्रवर्तकापासून ही जातव्यपूर्ण परंपरा कायम होती. दादाभाई नौरोजी यांनी भारतान्चा आर्थिक रोषणावरील

किंवा लोकमान्य टिळकांची भारत इतिहास संशोधक मंडळातील सक्रीय सहभाग, पं. नेहलुंगे यांच्या शोध व जगाच्या इतिहासाचे ओझरने दर्शन हे दोन प्रसिद्ध ग्रंथ भारतीय नेत्यांना ऐतिहासिक परंपरांची जाग असल्याची साक्ष आहेत.

6) राजकीय बटक :-

'टारिम्स ऑफ इंडिया' व 'एक्सप्रेस' या वृत्तपत्रांचे गट, अंबानी व वाडीया यांची आर्थिक क्षेत्रातील स्पर्धा इत्यादींचा अंतर्गत राजकारणावर अप्रत्यक्ष प्रभाव असल्याचे दिसून येते. यासारख्या दबाव गटांच्या विवेका निती निर्धारणावर खुश्या परिणाम होत असतो. भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय पक्षांची वाढ झाली. घोड्यात सरकार व विरोधी पक्ष यांच्यामध्ये विवेका निती घोरणावर विचारांचे आदान-प्रदान होते. विरोधी पक्षांच्या विवेका नितीविषयक विचारांची दखल घेणे सरकारला भाग पडते असे अनुभवता येते.

2) आर्थिक बटक :-

i) नैसर्गिक साधनसंपत्ती :-

औद्योगिक प्रगतीला व समाजजीवनाला आधारभूत ठरणाऱ्या साधनसामग्रिची उपलब्धता या दृष्टीने भारत संपन्न आहे. खनिज कोळसा, लोखंड, मँगनीज, अभ्रक, बॉक्साइट इत्यादी खनिज संपत्ती भारतात भरपूर प्रमाणात उपलब्ध आहे. परंतु खनिज तेलाबाबत भारत स्वयंपूर्ण नाही.

ii) कृषी उत्पादन व औद्योगिकीकरण :-

राष्ट्राच्या लोकसंख्येला अहज पूर्वे आणि संकटाच्या काळात राखीव साठा निर्माण होऊ व्हावे हे कृषी उत्पादन हे राष्ट्राच्या सत्तेचा आधार ठरते. खनिज संपत्तीच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीची विपुलता असली म्हणजे औद्योगिकीकरण होते व राष्ट्र बळवान होतच असे नाही. औद्योगिकीकरणामुळेच अर्थव्यवस्था व लष्करी व्यवस्था सुदृढ व बळवान होत असते. स्वतंत्र्य भारताच्या नेतृत्वाला भारतची साधनसंपत्ती आणि औद्योगिक विकास क्षमता यांची जागिव होते.

iii) वाहतूक व्यवस्था :-

देशांतर्गत वाहतूक व्यवस्था व अन्य देशांशी आयात-निर्यात करण्यास उपयुक्त मार्ग यांचा देखील अर्थव्यवस्थेशी संबंध असतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात देशांतर्गत वाहतूक व्यवस्था सुदृढ करण्यावर भारताने भर दिला. संगणक, विमान, अणु व क्षेपणाशास्त्र - विज्ञान, अभियांत्रिकी, वैद्यकशास्त्र इत्यादी क्षेत्रात वैज्ञानिक व तंत्रवैज्ञानिकांची प्रचंड संख्या हे ज्ञाता भारताने बळबान साधे आहे.

ii) कच्चा माल संपादन करणे :-

कच्चा माल संपादन करणे हे भारताच्या विदेश नीतीचे दुसरे महत्त्वाचे आर्थिक उद्दिष्ट आहे. रबर, खनिज तेल इत्यादी काही वस्तूंसाठी भारताला परदेशांवर अवलंबून राहणे भाग पडते. औद्योगिक विकासाचे न्येय साध्य करण्यासाठी कच्चा माल संपादन करणे हे भारताच्या विदेश नीतीची आर्थिक उद्दिष्ट आहे.

iii) बाजारपेठा मिळविणे व आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढविणे :-

बाजारपेठा मिळविणे व आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढविणे हे देखील भारताच्या विदेश नीतीचे उद्दिष्ट आहे. परदेशांनी हीलेल्या कुर्जाची परतफेड करण्यासाठी निर्यात वाढविणे ही विकसनशील देशांची गरज असते. अलीकडच्या काळात आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढविण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी भारताच्या विदेश नीतीत अधिक भर दिला जात आहे.

3) राजनयिक उद्दिष्टे :-

i) मैत्रीसंबंधांचा विस्तार करणे :-

मैत्रीसंबंधांचा विस्तार करणे हे भारताच्या विदेश नीतीचे राजनयिक उद्दिष्ट आहे. जागतिक शांतता आणि सहजिवन, सामंजस्य आणि सहकार्य यांचा पुरस्कार करण्यासाठी भारताने मित्रसंबंधांचे क्षेत्र वाढविण्याचे भर दिला. या उद्दिष्टांसाठी अनुसूचित असंलग्नतेची चळवळ आफ्रिका-आशिया शब्दाट यात भारताने अक्रिय सहभाग घेतला.

ii) शेजारी राष्ट्रांशी विशेष संबंध :-

शेजारी राष्ट्रांशी विशेष संबंध प्रस्थापित करणे हे भारताच्या विदेश नीतीचे दुसरे राजकीय उद्दिष्ट आहे. आग्नेय आशिया, पूर्व आफ्रिका व पाश्चिम आशियात